

Religijność jako element tożsamości Ormian w Krakowie i we Lwowie (projekt badań własnych)

Cel badań. Podstawowym celem naukowym zakreślonych w tytule badań jest analiza socjologiczna religijności Ormian zamieszkałych w wymienionych miastach. Szczególna uwaga zostanie zwrócona na specyfikę tej grupy religijnej, jej świadomość narodową i kwestię tożsamości. Efektem syntetycznego ujęcia spotykanych w literaturze przedmiotu koncepcji dotyczących kluczowych dla projektu pojęć – religijności i tożsamości – będzie wypracowanie modelu, który zostanie wykorzystany w badaniach empirycznych. Sądzę, że podjęta w projekcie problematyka jest ważna z kilku powodów. Po pierwsze, w literaturze fachowej kwestia Ormian bywa podejmowana rzadko. Po drugie, brak jest analizy porównawczej wspólnot ormiańskich z Krakowa i Lwowa. Po trzecie, prześledzenie dylematów tożsamości wymaga podjęcia wysiłku połączenia kilku perspektyw i zagadnień teoretyczno-badawczych w spójny kontekst rozważań. Przedstawienie historii Ormian i ich środowiska, poznanie specyfiki życia tej grupy prowadzi do zmniejszenia dystansu typu mniejszość–większość, zmniejszenia poczucia obcości oraz wykształcenia krytycznej postawy wobec stereotypów, uprzedzeń i negatywnych emocji. Kolejny powód to fakt, iż projekt wpisuje się w ramy szerszego kontekstu badań mniejszości narodowych w perspektywie wyzwań integracji europejskiej.

Podstawowe zagadnienia, kategorie i hipotezy pracy. Podejmowane zagadnienia koncentrują się wokół problematyki religijnej, narodowej i tożsamościowej. W literaturze przedmiotu spotykane są dwa podstawowe nurty teoretyczne analizy badań terenowych: funkcjonalizm Bronisława Malinowskiego oraz socjologia humanistyczna Floriana Znanieckiego. Interesująca mnie tematyka wymaga podejścia subiektywistycznego, co stało się przyczyną przyjęcia współczynnika humanistycznego¹ jako postulatu metodologicznego.

Wyliczenie kategorii omawianej problematyki badawczej związanej z przedmiotem zainteresowań tej pracy wydaje się, ze względu na swą różnorodność, bardzo trudne. Wśród podstawowych kategorii wymienić można: pogranicze (jako kategoria wstępna), tożsamość, religijność, a także dodatkowo naród. Oprócz wspomnianych kategorii pojęciowych występują jeszcze inne, o mniejszym jednak znaczeniu dla niniejszej pracy.

---

¹ Por. F. Znaniecki, *Wstęp do socjologii*, Warszawa 1988.

Podstawowa hipoteza planowanych badań sprowadza się do tytułu pracy: Czy religijność stanowi element tożsamości Ormian w Krakowie i Lwowie? Należy wspomnieć o jeszcze jednym pytaniu, a mianowicie – jaka jest tożsamość omawianej grupy. W toku empirycznych badań podjęta zostanie także próba odpowiedzi na dalsze pytania, o bardziej szczegółowym charakterze: Kim są i kim się czują Ormianie w Polsce i na Ukrainie? Jakie są kryteria przynależności do wspólnoty ormiańskiej i do Kościoła ormiańskiego? Jaka jest indywidualna tożsamość badanych jednostek? Czy ojczyzna pełni istotną rolę w kształtowaniu poczucia zbiorowej tożsamości? Czy wyznanie stanowi istotny czynnik odrębności narodowej? Jakie miejsce w kwestii tożsamości Ormian pełni kryterium językowe? Czy identyfikacja z konkretną zbiorowością stanowi fundament wychowania o charakterze narodowym i moralnym? Jak prezentuje się środowisko Ormian w Krakowie i we Lwowie? Weryfikacja postawionych hipotez w płaszczyźnie badawczej obejmować będzie teoretyczną analizę określonych zjawisk przy uwzględnieniu spotykanych w literaturze przedmiotu teorii oraz analizę empirycznego studium przypadku. Obydwa typy analiz będą stosowane uzupełniajaco.

Założenia teoretyczno-metodologiczne. Wytyczenie wyraźnych granic problematyki badawczej, związanej z przedmiotem zainteresowań projektu, wydaje się – ze względu na swą różnorodność – zadaniem bardzo trudnym. W literaturze spotkać można zagadnienia dotyczących kwestii tożsamości oraz mniejszości narodowych, rzadziej zaś takie, które łączą w jednolitej perspektywie badawczej oba te zagadnienia (G. Babiński 1995, 1997; J. Mucha, W. Olszewki 1997; Z. Mach, A.K. Paluch 1992; M. Czyżewski, A. Piotrowski, A. Rokuszewska-Pawek 1996; A. Chodubski 1998; P. Boski, M. Jarymowicz, H. Malewska-Peyre 1992; B. Domagała 1996; L. Dyczewski 1993; A. Sadowski, M. Czerniawska 1999), a jeszcze rzadziej akcent położony jest na religijność jako element tożsamości danej grupy mniejszościowej.

Podstawowym założeniem planowanych badań będzie pogląd, że społeczeństwo stanowi zarówno rzeczywistość obiektywną, jak i subiektywną². Na pierwszym miejscu plasować się będzie drugi sąd, wnioskowany na podstawie materiałów uzyskanych w trakcie badań. Przeprowadzając badania wśród Ormian, wezmę pod uwagę zarówno cechy absolutne tej zbiorowości, jak i relatywne, aby rozpatrzeć funkcjonowanie tej grupy w szerszym kontekście społecznym³. Planowane badania będą miały charakter porównawczy, co pozwoli na zbadanie, w jaki sposób relacja z grupą dominującą wpływa na egzystencję mniejszości. Aby dokonać pewnych uogólnień, należy również zwrócić uwagę na cechy agregatowe zbiorowości, ze szczególnym uwzględnieniem dominujących w danej grupie poglądów, powszechnych wartości i zachowań oraz strukturalne przy poziomie odniesienia zarówno do pojedynczych jednostek, jak i zespołów ludzkich⁴.

² Por. P.L. Berger, T. Luckmann, *Społeczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1993.

³ Cechę absolutną można przypisać grupie bez odniesienia jej znaczenia do cech otaczającego ją kontekstu, np. liczebność, struktura traktowana jako układ stosunków, kultura – rozumiana jako ogół wartości uznawanych przez jej członków i norm rządzących ich zachowaniami. Wyznacznikiem cech relatywnych jest ich odniesienie do szerszego kontekstu, co może przebiegać w trzech płaszczyznach: porównawczo, relacyjnie i kontekstowo (S. Nowak, *Metodologia badań społecznych*, PWN, Warszawa 1985, s. 109–110).

⁴ Cecha agregatowa posiada wyraźne i jednoznaczne definicyjne odniesienie do cech absolutnych jednostek, natomiast cecha strukturalna w sensie definicyjnym sprowadza się do określonych relacji między ludźmi tworzącymi daną zbiorowość i w następstwie do wyodrębnionych elementów składowych grupy (S. Nowak, dz.cyt., s. 111–112).

Dla prowadzonych badań empirycznych pojęciem wiążącym zagadnienia religijności, tożsamości i mniejszości będzie kategoria pogranicza. Rozpatrywana ona będzie na różnych poziomach, przy czym pomniejszone zostanie ujęcie tradycyjne (obszar znajdujący się przy granicy), a podkreślone rozumienie terminu w aspekcie społeczno-kulturalnym (terytorium, na którym współlistnieją dwie lub więcej grupy kulturowe, najczęściej etniczne, wyznaniowe, narodowościowe lub językowe). Tematy socjologii pogranicza poruszają m.in.: F. Znaniecki, A. Sadowski, J. Supiński, J. Chałasiński i G. Babiński. Szczególne miejsce przypada A. Kłoskowskiej, zajmującej się nie tylko pograniczem i sprawami mniejszości etnicznych, ale również kwestią tożsamości oraz identyfikacji narodowej. Pogranicze rozumiane będzie jako sąsiedztwo kultur narodowych mogące wynikać z narodowo i etnicznie mieszanej genealogii i małżeństwa, z członkostwa w mniejszości narodowej lub etnicznej na terytorium zdominowanym przez inną narodową kulturę, z sytuacji emigracyjnej oraz z indywidualnej konwersji narodowej. Zagadnienie pogranicza jest ściśle związane z kwestią obcości. W socjologii problem ten ujmowany jest jako stosunek między grupą własną, mniejszościową i obcą, dominującą (G. Simmel, A. Schutz, E. Nowicka).

Zagadnienie religijności – szeroko opisywane w literaturze przedmiotu (np. I. Borowik 1990, 1995, 1997; T. Doktor 2001; A. Szafrńska 1990; P. Berger 1997; M. Libiszowska-Żółtkowska 2001) – w zależności od przyjmowanej definicji religii, może być w różny sposób definiowane. Socjologiczne konceptualizacje terminu sprowadzają się do dwóch ujęć: perspektywy węższej i szerszej. W Polsce do najpopularniejszych koncepcji należy wąska definicja religijności Władysława Piwowarskiego, który opierając się na analizie różnych teorii wyróżnia jej znaczące aspekty i przejawy. Innowacyjność podejścia polega na położeniu nacisku na instytucjonalny charakter wierzeń, wartości, symboli i zachowań religijnych. Funkcjonalne, szersze podejście do religijności stosują natomiast: E. Ciupak, M. Grabowska, G. Babiński, H. Kubiak. Na gruncie socjologii religii nie ma zgodności w zakresie problematyki religijności⁵. Dla potrzeb niniejszego projektu szczególnie przydatne będą opracowania problematyki dokonane przez I. Borowik (1997, 2000) i J. Mariańskiego (1990). Autorzy ci opisują kierunki badań w polskiej socjologii religii oraz omawiają przemiany religijności. W aspekcie psychologicznym religijność rozpatrywana jest jako zjawisko o charakterze indywidualnym, przy czym nacisk położony jest na osobowość jednostki (np. H. Grzymała-Moszczyńska, P. Socha). Ciekawe ujęcia religijności spotkać można w literaturze zagranicznej, w pracach R. Starka, W.S. Bainbridge’a, R. Bellaha czy Th. Luckmanna. Ten ostatni podkreśla, że współcześnie maleje zainteresowanie religiami zinstytucjonalizowanymi, a następuje przeniesienie nacisku na kwestie subiektywnych form religii i religijności. W takim ujęciu znaczenia nabiera badanie indywidualnego rytuału wykonywanego przez podmiot. Pomaga on w identyfikacji ludzi tego samego wyznania jako swoich, a pozostałych przypisuje do kategorii innych. Przywiązanie do tradycji religijnej staje się instrumentem kształtowania własnej tożsamości i rozpatrywane z takiej perspektywy będzie przedmiotem mojej pracy badawczej.

Tematyka związana z tożsamością zyskuje we współczesnych czasach ogromną popularność i pojawia się w wielorakich kontekstach. Obecnie powszechnie mówi się

⁵ Por. w kwestii prywatyzacji religii I. Borowik 1997, sekularyzacji religii W. Piwowarski 1996, instytucjonalizacji religii J. Mariański 1990.

o koncepcji „jednego świata”⁶, „globalnej wiosce”, „wspólnocie europejskiej”, o „Małych Ojczyznach”, o państwach i narodach, systemach religijnych i sektach, o swojskości i obcości, posługując się kategorią tożsamości. Powoli jednak pojęcie to, pierwotnie związane przede wszystkim z miejscem zamieszkania, przechodzi transformację w kierunku uznania za symbol poszukiwania właściwej drogi czy kontrolowanego formowania świadomości. Współcześnie próba dookreślenia tożsamości dotyczy głównie poszukiwania właściwego kierunku wśród różnych niebezpieczeństw, na jakie skazuje jednostkę życie w świecie heterogenicznych wartości, różnorodnych zasad, zróżnicowanych systemów prawnych, wielości religii, a przede wszystkim – zalewu niekontrolowanej informacji, bombardującej w jednakowym stopniu osoby przygotowane do ich zrozumienia, jak i zupełnie wobec tego zjawiska bezbronne. Z. Boksański w pracy przedstawiającej przegląd różnych opcji i orientacji w obrębie socjologicznych i psychologicznych teorii tożsamości jednostki stwierdza, że:

„(...) pojęcie tożsamości jednostki w opiniach wielu autorów wydaje się niezbędnym, a może nawet zasadniczym narzędziem pojęciowym w analizie sytuacji człowieka w społeczeństwie współczesnym i próbach wyjaśnienia bądź zrozumienia kluczowych fenomenów społecznych naszych czasów”⁷.

Sama definicja terminu tożsamość⁸ ujawnia wiele kłopotów ze względu na swoją wieloznaczność i nieostrość, a jego interdyscyplinarność warunkuje fakt, iż problem ten znajduje istotne miejsce w naukach teologicznych, filozoficznych i humanistycznych. Pojęcie to, określające złożone i zmienne zjawisko, zostało wprowadzone do nauk społecznych w latach 50. XX wieku przez psychologa E. Eriksona⁹. Odnosić się ono może do jednostki bądź grupy społecznej. W pierwszym przypadku, tożsamość to postrzeganie siebie jako osoby ze względu na specyficzne, odrębne i niepowtarzalne u innych ludzi właściwości dotyczące własnego wyglądu, sposobu myślenia, psychiki, zachowania. Jest przekonaniem o tym kim się jest, co się robi, myśli, czuje, do czego się dąży. Natomiast do grupy odnoszą się takie określenia, jak tożsamość społeczna, kulturowa lub tożsamość narodowa. Podstawę formowania tożsamości społecznej stanowi uświadomienie sobie więzi łączących jednostkę z innymi osobami, dostrzeżenie poczucia przynależności do konkretnej zbiorowości (rodziny, grupy zawodowej, religijnej, narodu) i jej odrębności od innych. Poczucie wspólnoty z grupą nie wyklucza jednostkowego podejścia do wartości czy symboli, natomiast ułatwia przechowywanie pamięci o tym co dla grupy najważniejsze. Zbiorowa pamięć rozumiana jako konglomerat wspomnień i kumulacja doświadczeń grupy stanowi podłoże do budowania tożsamości o charakterze indywidualnym i społecznym. Podstawowy układ odniesienia – jaki daje przynależność do grupy – umożliwia jednostce dookreślenie siebie poprzez dostrzeżenie podobieństw i specyficznych atrybutów grupy uznanej za własną oraz

---

⁶ Koncepcja sformułowana przez J. Wallersteina, *Das Moderne Weltsteim*, Frankfurt am Main, rozdz. VI i VII.

⁷ Z. Boksański, *Tożsamość – Interakcja – Grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie socjologicznej*, Łódź 1989, s. 6.

⁸ Zagadnienie to poruszane jest również w pracach G. Babińskiego, A. Sadowskiego, A. Chodubskiego i Z. Macha. Znaczące opracowania problematyki tożsamości znaleźć można w pracach zagranicznych autorów (W. James, P. Ricoeur, C. Lévi-Strauss).

⁹ Koncepcja Eriksona określana jest jako renesans problematyki tożsamości. Wśród znanych wcześniejszych koncepcji tożsamości na uwagę zasługują teorie W. Jamesa, G.H. Meada, J. Deweya i F. Znanieckiego.

różnic i odrębności grupy obcej. Staje się warunkiem koniecznym przy konstruowaniu tożsamości indywidualnej.

Dla rozważań nad tożsamością Ormian w Krakowie i Lwowie potrzebna jest jeszcze jedna kategoria pojęciowa – tożsamość narodowa, element tożsamości społecznej. Ten rodzaj tożsamości stanowi znaczący element struktury identyfikacji społecznej danego podmiotu. Tożsamość narodowa to jej samowiedza, samookreślenie, tworzenie własnego obrazu, a nie zewnętrznie konstruowany wizerunek charakteru narodu¹⁰. Jednostka funkcjonująca w wielu relacjach członkowskich o różnorodnym charakterze, z mniejszym lub większym udziałem świadomego wyboru czerpie z otoczenia elementy własnej identyfikacji. Świadomość narodowa prowadzi z jednej strony do poczucia wspólnoty, z drugiej do przekonania o społecznej odrębności. W przeciwieństwie do świadomości wspólnotowej – o wąskim i lokalnym charakterze – dotyczącej terenu znanego z bezpośredniej obserwacji, dziedzictwo narodowe łączy kulturę etniczną jako część pełniejszego dorobku, w skład którego wchodzi przede wszystkim świadomie tworzone ogólnie ludzkie wartości: język, literatura czy historyczna wizja narodu¹¹. Na kulturę narodową składają się również takie elementy jak: wiedza, historia, religia, rytuał, czy obyczaj. Wszystkie one spełniają istotną rolę w kształtowaniu tożsamości zbiorowej, wpływając na powstanie relacji *swoi – inni*. „Inni” w układzie odniesienia do wspólnotowego „my” traktowani są jako obcy, wobec których jednostka wykazuje postawę nacechowaną podejrzliwością, a często nawet niechęcią. Owi „inni” postrzegani są przez pryzmat własnej kultury. Im bardziej ich *universum* zbliżone jest do kultury, w jakiej została wychowana jednostka, tym bliżsi wydają się podmiotowi jej przedstawiciele.

W literaturze przedmiotu spotkać można, w zależności od wyodrębnionego kryterium, różne rodzaje tożsamości. Między innymi natknąć się można na: tożsamość pierwotną i wtórną, medialną, etniczną, narodową czy urazową. Biorąc pod uwagę wachlarz spotykanych typologii, nie dziwi fakt, że ich uporządkowanie stwarza pewne problemy. Aby rozpatrywać zjawisko tożsamości środowiska Ormian w Polsce i na Ukrainie, spośród bogatej listy zagadnień wybiorę te, które koncentrują się na powiązaniach pomiędzy tożsamością jednostkową i społeczną.

W projekcie badawczym zostanie wykorzystana metoda wywiadu pogłębionego i obserwacji uczestniczącej. Zastosowane narzędzie podstawowe – wywiad biograficzny oraz pomocnicze – ankieta. W celu uniknięcia zjawiska określanego jako „przekłamanie danych”, które bywa wynikiem niedokładności procesu zbierania informacji lub też zakłóceń przebiegu komunikacji werbalnej i pozawerbalnej, kwestią istotną staje się zadbanie o właściwą operacjonalizację aparatu pojęciowego oraz przyjęcie właściwego i jednolitego klucza interpretacji danych w celu uniknięcia błędów. Prezentacja zebranego materiału będzie się odbywać na podstawie dwóch modeli: tożsamości i religijności. Model pierwszy będzie się składać z trzech kategorii: *ja*, *my*, *oni*. Kategoria pierwsza – *JA* – zgrupuje wszystkie pytania odnoszące się w sposób bezpośredni do respondenta. Odpowiedzi mieszczące się w kategorii *MY* opisywać będą wspólnotę ormiańską, ze szczególnym zwróceniem uwagi na kryteria przynależności do tej społeczności. Kategoria trzecia – *ONI* – obejmuje odpowiedzi zwracające uwagę na kwe-

¹⁰ Taką definicję tożsamości narodowej prezentuje A. Kłosowska w *Kultury narodowe u korzeni*.

¹¹ Por. na ten temat: W. Pawluczuk, *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972.

stie relacji z „obcym”. Model badania religijności korespondować będzie z modelem tożsamości, a zwierać będzie parametry w których może się ona manifestować.

Zarysowana problematyka pracy warunkuje przyjęcie metody prezentacji wyników badań. Badania zostaną omówione z perspektywy empirycznej i opisowej. Analiza środowiska Ormian w Krakowie i Lwowie prowadzona będzie na podstawie konkretnych wyznaczników tożsamości, uporządkowanych w trzy obszary zainteresowań: pochodzenie, wyznanie i język.

Znaczenie pochodzenia dla kwestii tożsamości. Za główny czynnik wspólnoty narodowej, o charakterze uniwersalnym, uznaje się przede wszystkim usymbolizowaną przestrzeń, czyli ziemię ojczystą. Ziemia staje się ojczyzną dopiero wówczas, kiedy konkretna zbiorowość ludzka za taką ją uzna. Istotnym czynnikiem, który pomaga w uzasadnieniu praw konkretnej zbiorowości do określonego terenu, jest kryterium czasu. Określenie zbiorowego „my”, poparte go kwestią poczucia ciągłości, stanowi znaczący element konstruowania zbiorowej tożsamości. Pojęcie ojczyzna jest składową wszelkich ideologii o charakterze narodowym i państwowym. Etymologicznie termin związany jest z ojcowizną, czyli ziemią otrzymaną bądź odziedziczoną po ojcu (przodkach). Geneza tego słowa łączona jest z początkiem osiadłego trybu życia. Z czasem jednak termin ten rozszerzył zakres swojego znaczenia, odnosząc się do kraju pochodzenia, zamieszkania, ludzi powiązanych wspólnym losem, określając pewien zbiór osób, rzeczy, przedmiotów i symboli. Oznacza więc strony rodzinne, przestrzeń, w której jednostka żyje na co dzień, obszar w którym czuje się u siebie. To, co dzieje się w ojczyźnie dotyczy bezpośrednio każdego jej mieszkańca i żywo go obchodzi (a przynajmniej powinno). W niej żyją krewni, przyjaciele i znajomi podmiotu, w niej przychodzi on na świat, mieszka i pracuje. To taki „rozszerzony dom”. Wiele elementów składa się na pojęcie ojczyzna, jednak nie wszystkie pełnią równorzędną rolę. Szczególne miejsce przypada tutaj kulturze. Na prymat kultury wskazywać może fakt, że przynależność narodowa ma przede wszystkim kulturowy charakter. Empirycznie można to potwierdzić, powołując się na identyfikację konkretnych jednostek z dowolną ojczyzną pomimo łamania podstawowych kryteriów: urodzenia, pochodzenia, zamieszkania¹². Przywiązanie do specyficznego terytorium, podkreślenie symbolicznego związku z tą szczególną ziemią stanowi niebagatelny element zbiorowej tożsamości, lecz nawet niematerialne posiadanie ojczyzny, a tylko poczucie przynależności do grupy, choćby z daleka (w warunkach emigracji) pełni funkcję wyznacznika kulturowej identyfikacji.

Kwestia pochodzenia i przynależności etnicznej Ormian budzi wiele wątpliwości i prowokuje do dyskusji. W literaturze przedmiotu pojawiały się teorie wiążące historię tego ruchu z tzw. ruchami kimmeryjskimi. Przyjmuje się również, że powstanie tego narodu stanowi wynik połączenia plemion frygijskich, którym udało się podbić i podporządkować Urartu¹³. Powszechnie panuje opinia, iż jest to lud, który do swej historycznej ojczyzny przywędrował z rejonu Bałkanów lub też z terenów położonych nad Morzem Egejskim. Uznaje się, że Ormianie wywodzą się z konglomeratu plemion sta-

¹² Taka sytuacja pojawia się zwłaszcza w przypadku imigrantów. Bywa że rodzice uznają za swoją ojczyznę kraj swojego pochodzenia, dzieci kraj zamieszkania. Miejsce urodzenia nie ma w takim przypadku znaczenia.

¹³ M. Zakrzewska-Dubasowa, *Historia Armenii*, Wrocław–Kraków–Gdańsk 1977, s. 24.

rożytnych¹⁴, a ich ojczyzną jest Armenia¹⁵, kraj górzysty¹⁶, położony w południowej części Zakaukazia. Kraj ten zajmuje północno-wschodnią część Wyżyny Armeńskiej, nazywaną Wielką Armenią, oraz położony na zachód od niej teren równinny nazywany Małą Armenią. Słowo Armenia ma charakter zewnętrzny (nie ormiański) i wywodzone jest od *etnonimu* Armen. U starożytnych Greków spotykamy określenie Armenioi (Armeńczycy)¹⁷, w staroperskim mamy Armina i Arminya (nazwa prowincji wchodzącej w skład państwa Achemenidów), a w łacinie – Armenia (jako państwo¹⁸, a potem prowincja). Sami Ormianie swój kraj nazywali Hay-kh (obecnie Hayastan¹⁹), siebie określają terminem Hay (zapewne od imienia legendarnego protoplasty narodu – Hayka), a swój język – *hayerēn*²⁰.

Pierwsze związki plemienne i formacje państwowe zaczęły powstawać na obszarach Wielkiej Armenii od połowy III tys. p.n.e. Były to: Armani, Hajasa, Nairi i królestwo Araratu. Plemiona Armenów²¹ nosiły takie nazwy jak: Arman, Arme, Arim²². Rasowo zaliczani są do ludów indoaryjskich, co – jak podkreśla A.S. Atiya – nie jest określeniem rasowym, lecz językowym. Nazwa ta stosowana jest do napływowej ludności Indii, posługującej się językami z rodziny indoeuropejskiej. Jednak z antropologicznego punktu widzenia, Ormianie należą do typu armenoidalnego, który w Indiach stanowi prawdziwą rzadkość²³.

Obok faktycznego miejsca pochodzenia, korzeni danej jednostki sprawą istotną jest również obraz ojczyzny wyobrażonej, ideologicznej i mitologicznej. W analizach poję-

¹⁴ Urartyjczycy, Kimmerowie i Scytowie.

¹⁵ Poznanie historii Armenii umożliwiają m.in. prace: M. Zakrzewska-Dubasowa, dz.cyt.; D.M. Lang, *Armenia. Kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975; oraz unikalna kronika ormiańska autora, który sam był świadkiem wielu z opisywanych zdarzeń (Arakel z Tebryzu, *Księga Dziejów*, Warszawa 1981).

¹⁶ W Armenii panuje podzwrotnikowy klimat kontynentalny, pomimo że kraj ten rozciąga się na tych samych szerokościach geograficznych co Włochy, Grecja czy Hiszpania. Rezultatem takiego klimatu są upalne lata i chłodne zimy. Najczęściej występuje krajobraz stepowy, wymagający sztucznego nawadniania. Warunki przyrodnicze niesprzyjające rozwojowi rolnictwa doprowadziły do ukształtowania się orientacji handlowej jako ważnego zajęcia i źródła utrzymania Ormian, a trudna sytuacja życiowa wpłynęła na niewielką liczbę ludności w tym kraju. Prócz warunków naturalnych przyczyniły się do tego również nieustanne walki wynikające z położenia kraju na przecięciu starożytnych szlaków handlowych.

¹⁷ U Herodota (VII 73) Armeńczycy, jako lud mieszkający w imperium perskim, brali udział w wyprawie Kserksesa na Grecję w 480 r. p.n.e.

¹⁸ Np. Strabon (XII 11, 9) wspomina o królu Armenii, Tigranesie Wielkim (95–55 p.n.e.), Plutarch (*Żywot Lukullusa*) pisze o tym samym Tigranesie, władcy Armenii i sojuszniku Mitrydatesa VI oraz o wojnie Lukullusa z Tigranem, a na mapie Klaudiusza Ptolemeusza (II w.) mamy zaznaczony kraj Armenia Maior.

¹⁹ Nazwa stanowi symbol zbiorowej osobowości – jeżeli wspólna kulturowa tożsamość nie otrzyma odpowiedniej nazwy nie będzie wyznacznikiem poczucia wspólnoty.

²⁰ A. Pisowicz, *Język ormiański* [w:] *Języki indoeuropejskie* (red. L. Bednarczuk), Warszawa 1986, t. I, s. 343.

²¹ Herodot podaje, że pod koniec VI w. p.n.e. Armenowie zamieszkiwali Małą Armenię, Copk, Taron, aż do jeziora Wan, natomiast Ksenofont stwierdza, iż pod koniec tego wieku Armenów można było spotkać również w dolinie Araratu oraz zajmowali także, jego zdaniem, Szirak.

²² W odniesieniu do Ormian w Polsce przyjęło się stosowanie formy Ormianin zamiast Armeńczyk, pomimo iż nie ma to uzasadnienia w tekstach źródłowych, albowiem dokumenty królewskie w języku łacińskim zawierają określenia: Armenus, Armeni. Pozostawiono jednak formę Ormianin.

²³ A.S. Atiya, *Historia Kościołów Wschodnich*, Warszawa 1978, s. 264.

cia ojczyzna podkreślana jest rola mitów o pochodzeniu²⁴, tak powszechnych w kulturach różnych narodów. Te mity i związana z nimi symbolika sięgają daleko w przeszłość własnej wspólnoty, do źródeł przyrodniczego i historycznego istnienia. Społeczności czerpią z rzeczywistych lub wymyślonych korzeni. Fundamentem staje się wiara we wspólny początek. Znaczenia nabiera historyczna pamięć wspólnoty, stając się oparciem dla tradycji i wewnątrzgrupowej solidarności.

„Zbędne dowodzić – podkreśla L. Kołakowski – że tożsamość narodowa wymaga pamięci historycznej. Z tego względu jest rzeczą bez znaczenia, co w tej pamięci jest prawdą, półprawdą, a co zwykłą legendą. Chodzi tylko o to, że żaden naród nie może trwać nie będąc świadomy, iż jego obecna egzystencja jest przedłużeniem istnienia w przeszłości”²⁵.

Ormianie są bardzo silnie związani z tradycją biblijną. Na terenie Armenii miał się znajdować ogród rajski. Według *Księgi Rodzaju*, „(...) z Edenu wypływała rzeka, aby nawadniać ów ogród, i stamtąd się rozdzielała, dając początek czterem rzekom”²⁶. Ormianie żywią przekonanie, że Armenia stanowi miejsce, z którego pochodzi życie na ziemi. Bezspornym jest dla nich fakt, iż na górze Ararat, nazywanej przez Ormian Masis i uznawanej za świętą, osiadła arka Noego²⁷. W jednym z klasztorów w Eczmiazdynie znajdują się szczątki, uznawane za jej fragment. Kolejna legenda związana z pochodzeniem narodu ormiańskiego związana jest z postacią praprzodka o imieniu Hajk, który uznawany jest za wnuka biblijnego Jafeta²⁸.

Ze względu na swoje położenie na styku Wschodu i Zachodu, Armenia znajdowała się w stanie ciągłego zagrożenia. Nieustanne najazdy, i to z różnych stron, podtrzymywały tam poczucie niepewności i braku stabilizacji. W wyniku prowadzonych wojen Ormianie wielokrotnie tracili swoją państwowość, dostając się pod zwierzchnictwo najeźdźców. Historia tego kraju i jej mieszkańców to dzieje heroizmu i martyrologii. Konsekwencją tego stanu była ciągnąca się od wielu wieków emigracja tego ludu do innych krajów. Dokonując analizy historii Ormian, można zauważyć, że początki ich *exodusu* na większą skalę datowane są na wiek XIII, a za jego podstawową przyczynę uznaje się rozwój handlu pomiędzy Wschodem i Zachodem. Jednak zaznaczyć należy, że już od połowy VII wieku Ormianie docierali na Półwysp Krymski, gdzie najliczniejsza ich grupa zasiedliła Kaffę i Sudak. Zdobycie Kaffy przez Turków w 1475 roku było dla Ormian tragedią, ze względu na rzeź jakiej dokonali tam najeźdźcy. Znaczna część Ormian opuściła wówczas tereny krymskie i przeniosła się do swoich gmin we Lwowie, Kamieńcu Podolskim, Kijowie oraz częściowo w Mołdawii.

Efektom badań empirycznych (np. w postaci wywiadów) dotyczących tej kwestii będzie – po analizie uzyskanego materiału – możliwość udzielenia odpowiedzi na pytanie: jakie jest znaczenie ojczyzny dla Ormian? Celem prowadzonych wywiadów jest również poszukiwanie wiadomości na temat zobowiązań ciążyących na podmiocie, a wynikających z kwestii jego przynależności. Zebrane informacje pomogą w ustaleniu: Czy ojczyzna zajmuje wyjątkowe miejsce w świadomości jednostek? Z czego wynika (jeżeli istnieje) pojawiający się obowiązek miłości ojczyzny i zakładane przedkła-

²⁴ M. Eliade uważa, że nadmiernie rozbudowana historia dziejów prowadzić może do pojawienia się u współczesnego człowieka uczucia niepokoju i brak poczucia zakorzenienia (M. Eliade, *Sacrum, mit, historia*, Warszawa 1974).

²⁵ L. Kołakowski, *Moje słuszne poglądy na wszystko*, Kraków 2000, s. 142.

²⁶ *Księga Rodzaju*, II 10.

²⁷ Tamże, VIII 4.

²⁸ A.S. Atiia, dz.cyt., s. 264.

danie jej ponad inne wspólnoty? Czy istnieje jakaś powszechna norma moralna porządkująca te kwestie?

Podkreślone już zostało, że jedną z ważniejszych części składowych ojczyzny jest kultura. Aby można było mówić o rozwoju kulturowym w odniesieniu do ojczyzny, warunkiem koniecznym jest wiedza o tej kulturze. Poznanie kultury narodowej, wartości w niej obowiązujących i zbioru zasad moralnych stanowi podstawowy obowiązek obywatela danego kraju. Na jednostce ciąży obowiązek dołożenia starań w celu poznania wszystkich znaczących elementów kultury, a co za tym idzie – ojczyzny. Kraj swój należy poznawać zarówno od strony geograficznej, jak i dziejów swojego narodu oraz jego kultury (materialnej i duchowej). Szczególnego znaczenia nabiera tu – co oczywiste – dorobek duchowy społeczeństwa, w tym nauka, literatura, architektura, muzyka, sztuka. Wyjątkowe miejsce wśród elementów kultury zajmuje tutaj język, religia oraz związana z nią religijność. Bezspornym jest, iż zachowane zwyczaje i obyczaje składają się na tradycję narodową i zajmują znaczące miejsce w kulturze. Edukacja narodowa to obowiązkowy element wychowania i samokształcenia jednostki głoszącej swoją przynależność narodową. Miłość do ojczyzny, określana jako postawa patriotyczna²⁹, prowokuje zainteresowanie polityką kraju, czyli prowadzi do postawienia w centrum uwagi spraw ojczystych i dbanie o pomyślność własnego kraju. Wszystkie te części stanowią składową zbiorową tożsamości, stanowiącej przedmiot moich zainteresowań.

Wyznanie jako podstawowy nośnik tożsamości grupowej. Odrębność wyznaniowa to drugi, istotny element tożsamości wyróżniający Ormian spośród innych zbiorowości. Legendy hagiograficzne mówią o pojawieniu się wśród nich gmin chrześcijańskich jeszcze za czasów apostołskich. Ormianie uważani są za jeden z najstarszych narodów świata antycznego, który w swym starożytnym królestwie uczynił chrześcijaństwo religią państwową. Zgodnie z tradycją ormiańską, uznanie chrześcijaństwa za religię państwową nastąpiło w 301 roku. Podstawą takiego twierdzenia jest ormiańska historiografia, a najmocniejszy dowód stanowi inskrypcja znaleziona w katedrze w Ani, pochodząca z początku XI wieku oraz odkryte niedawno w Turkiestanie tabliczki z Turfanu, świadczące o istnieniu w Erywanii gminy chrześcijańskiej już w połowie III wieku. Chociaż wśród historyków nie ma zgody co do daty założenia Kościoła ormiańskiego, to jednak nie ulega wątpliwości, że chrześcijaństwo stało się religią panująca w Armenii bardzo wcześnie. Główna zasługa w założeniu Kościoła o narodowym charakterze przypisywana jest pochodzącemu z rodziny królewskiej Grzegorzowi³⁰. Pomimo początkowych porażek, przekonał on do chrześcijaństwa króla Trdata (Tirydatesa) i całe królestwo Armenii, dzięki czemu stał się następcą apostołów i „oświecicielem” dla swojego narodu. Z tych względów Kościół ormiański nazywa się czasem w literaturze Kościołem gregoriańskim.

Prawie cała ludność ormiańska – z wyjątkiem nielicznych muzułmanów i katolików – przynależy do Ormiańskiego Kościoła Apostolskiego (Haj Arrakelakan Jekegheci). Jego oficjalna nazwa wywodzi się z przekonania o apostołskiej spuściźnie Kościoła, ponieważ w Armenii ewangelie mieli głosić apostołowie Bartłomiej i Juda Szymon.

²⁹ Postawa patriotyczna często bywa obecnie wiązana z obowiązkiem wyborczym (demonstracja troski o los ojczyzny), czy odbywaniem służby wojskowej (okazywanie gotowości do obrony granic swojego kraju), a nawet poświęceniem życia.

³⁰ Przyjmuje się, że Kościół został założony przez św. Grzegorza Oświeciciela na przełomie III i IV wieku.

Organizacja tego Kościoła została wyodrębniona spod jurysdykcji patriarchy Konstantynopola na początku V wieku. Kościół ormiański, opowiadając się wówczas za monofizytyzmem, zachował własne obrzędy, a w liturgii – własny język. Nabożeństwa odprawiane są w staroarmieńskim języku pisanym (*gyrabar/grabar*), używanym w najstarszych tekstach pochodzących z V wieku³¹, głównie autorstwa Mesropa Masztoca. Centrum Kościoła ormiańskiego stanowi Eczmiadzyn (dawne Waharszapat), leżący u stóp góry Ararat³², gdzie znajduje się również rezydencja katolikos³³. Katolikosowi podlegają także metropolie ormiańskie w Jerozolimie, Konstantynopolu i Cylicji. Dla Ormian żyjących w diasporze duże znaczenie ma główny ośrodek kulturalny Ormian na Zachodzie – klasztor św. Łazarza w Wenecji.

Początkowo Kościół ormiański funkcjonował niezależnie od Rzymu. Gregorianie podlegali zwierzchnictwu katolikos³⁴, natomiast w 1630 roku zawarli unię z Rzymem i stali się katolikami obrządku ormiańskiego. Określenie „katolicy” przez wiele osób utożsamiane jest z wiernymi obrządku rzymskokatolickiego, a wprowadzenie podziału na „unitów i katolików” rzadko budzi sprzeciw. Antagonizmy pomiędzy katolikami różnych obrządków³⁴ mają najczęściej narodowościowe podłoże, jednak istnieją przykłady współdziałania i wzajemnej pomocy. W Kościele katolickim występują następujące obrządki: rzymski, grecki (bizantyjski, grekokatolicki), chaldejski (asyryjsko-chaldejski), syryjski, malankarski, malabarski, koptyjski, etiopski, (syryjsko-maronicki), melchicki, ormiański (ormianokatolicki)³⁵ i maronicki (nie występuje w tradycji prawosławnej).

W doktrynie i nauce wiary katolicy poszczególnych obrządków nie różnią się między sobą. Wierzą oni w Jednego i Jedyne Boga, wyznają te same dogmaty³⁶, gromadzą się w jednym Kościele pod przewodnictwem najwyższego pasterza – papieża. Różnorodność kultur i narodów uznających chrześcijaństwo to podstawowy impuls dla bogactwa obrządków. Dzięki temu ludzie mają możliwość w sposób odpowiedni dla swoich potrzeb i mentalności wyrażać za pomocą określonych gestów i symboli swoją wiarę i przekazywać te same prawdy wiary, wykorzystując odmienne środki przekazu. Różnice wskazać można w tradycji Kościoła i jego życiu „duchowym”, a ich przejawami są: sposób sprawowania liturgii, odmienne prawo kanoniczne oraz datacja³⁷.

³¹ A. Pisowicz, dz.cyt., s. 347.

³² Najwyższy punkt, a zarazem święte miejsce Ormian to góra Ararat wznosząca się na 5156 metrów. Ormianie byli przekonani, że tylko św. Jakub mógł dotrzeć do miejsca, gdzie – wedle tradycji – osiadła arka Noego. Utrzymywano powszechnie, że śmiałkowie, którzy odważyli się na ten zuchwały krok, upadając ze zmęczenia, zasypiali po drodze i budzili się u stóp góry, dokąd prowadziła ich siła nadprzyrodzona.

³³ Katolikos jako zwierzchnik i głowa Kościoła posiadał najwyższą władzę. Do niego należała zewnętrzna reprezentacja, zwoływanie soborów, powołanie synodu, w skład którego wchodziło 12 biskupów, a także ich nominacje i odwołania. Podporządkowany był on jedynie władzy soboru w okresie jego trwania. Zajmuje on również wysokie miejsce w strukturze społecznej, dystansując dawniej nawet książąt. Jemu podlegało całe szkolnictwo oraz sądownictwo w państwie.

³⁴ Obrządek to sposób sprawowania obrzędów religijnych lub udzielania sakramentów. Termin używany na określenie zespołu obrzędów zachowywanych w poszczególnych Kościołach.

³⁵ Obrządek ormiański (ormianokatolicki) posiada dwa rytę: libański i lwowski. W Polsce występuje jedynie w rycie lwowskim.

³⁶ Prawdy wiary.

³⁷ Przykładowo święto Bożego Narodzenia może być obchodzone w innym terminie w zależności od uznawanego kalendarza liturgicznego (np. juliański i gregoriański).

Problem języka Ormian z punktu widzenia ich tożsamości. Trzecim obszarem moich zainteresowań jest kwestia języka i jego znaczenia w kulturze Ormian. Język przez wielu badaczy jest traktowany jako rdzenna wartość kultury. Jest istotnym nośnikiem tożsamości grupowej, stanowiąc pomost międzypokoleniowy umożliwiający nie tylko wymianę informacji na tematy życia codziennego, ale także tradycji. Przez większość ludzi jest on przyswajany w procesie socjalizacji. Do jego pielęgnacji i odpowiedniej formy przywiązywana jest duża waga. Do języka odnoszą się takie określenia, jak: ojczysty czy macierzysty, co wskazuje z jednej strony na powiązanie z matką i rodziną, ale także z wychowaniem jakie dziecko odbiera poprzez kontakt z najważniejszą w tym początkowym okresie osobą. Z drugiej strony jest on niewątpliwie bardzo ważnym elementem narodowości, co zostaje podkreślone poprzez synonim matka–ojczyzna.

Omawiając znaczenie języka dla konstruowania tożsamości, podkreślić należy jego komunikacyjną (instrumentalną) funkcję. Nie można zapominać jednak, iż jest on przede wszystkim nośnikiem symboli (funkcja symboliczna). Wartością języka jest również możliwość jego zastosowania jako kryterium identyfikacyjnego, pozwalając na odróżnienie swoich od obcych, równocześnie określając kwestię przynależności do pewnej wspólnoty. Z istotnych funkcji języka wymienić można jeszcze funkcję integrującą czy rytualną³⁸.

Badania tożsamości mają m.in. wykazać, „dlaczego pomimo pełnienia wielu różnorodnych ról społecznych, jednostka zachowuje pewne cechy niezmiennie, w jaki sposób – pomimo upływu czasu – te cechy są podtrzymywane”³⁹. Cechą niezmienną w tym przypadku jest umiejętność posługiwania się językiem ormiańskim przez tę społeczność oraz dążenie do jego utrzymania.

Do osób, które przyczyniły się do rozwoju kultury Ormian, niewątpliwie zaliczyć należy Mesropa Masztoca (361–440), ojca literatury i twórcę alfabetu armeńskiego⁴⁰. Alfabet ten przetrwał do dziś. Wprowadzenie alfabetu wpłynęło na rozwój języka, a w świadomości Ormian stało się wyznacznikiem tożsamości i przywiązania do tradycji narodowej. Zanim jeszcze M. Masztoc opracował pismo, na terenie tego kraju używano pisma zapożyczonego z różnych języków: aramejskiego, akadyjskiego, syryjskiego, greckiego i łaciny.

Armenia jest krajem, w którym pismo i piśmiennictwo istnieją od bardzo dawna. Przed pojawieniem się w Armenii chrześcijaństwa, ośrodki piśmiennictwa stanowiły tzw. Mehjany, czyli świątynie pogańskie. Wraz z upowszechnieniem chrześcijaństwa, pismo ormiańskie stało się narzędziem w rękach Kościoła, dającym możliwość szerszego rozprzestrzeniania ideologii chrześcijańskiej. Równocześnie stanowiło też instrument do krzewienia idei walki przeciwko obcym. Określane było ono jako piśmiennictwo Sahaka i Mesropa. Ci wybitni przedstawiciele społeczeństwa ormiańskiego byli pierwszymi autorami literatury ormiańskiej. Tworzyli również poezję religijną – *szarakany* (pieśni kościelne, hymny). Na początku V wieku dokonano przekładu ca-

³⁸ Mówienie o rytualnej funkcji języka ma sens wtedy, kiedy jest on obecny w obrzędach religijnych czy magicznych, pełniąc tak istotną rolę.

³⁹ M. Pacholski, A. Stabon, *Słownik pojęć socjologicznych*, Kraków 1997, s. 191.

⁴⁰ Miało to miejsce między 392 i 405 r., za czasów króla Wyrramszapuha. Masztoc współpracował z katolikosem (Sahak Partew), prowadząc działalność jako kaznodzieja na pogańskich terenach. Widząc źródło niepowodzeń swoich poczynań w propagowaniu idei chrześcijańskich w braku zrozumienia Pisma św., rozpoczął pracę nad stworzeniem alfabetu i pisma.

łej *Biblij* na język zwany staroormiańskim⁴¹. Przetłumaczono także: Grzegorza z Nazjanzu, Cyryla z Aleksandrii, Epifaniusza z Cypru, Bazylego z Cezarei, Jana Złotoustego i wielu innych wybitnych autorów chrześcijańskich. Od XV wieku, wraz ze wzrostem świadomości narodowej, rozpoczęto próby wypracowania norm języka nowoormiańskiego, opartego na gwarze ludowej. Jest to tzw. *aszcharhabar*, język mówiony, świecki. Zaś w XIX wieku ukształtowały się dwa podstawowe języki mówione i pisane: wschodnioormiański (oparty na dialekcie ormiańskim z rejonu Araratu) oraz zachodnioormiański (oparty na dialekcie Ormian mieszkających w Konstantynopolu)⁴².

Pierwsza fala migracyjna Ormian, która dotarła do Polski, nie mówiła już językiem ormiańskim. Zamiast języka ojczystego używali oni dialektu kipczackiego należącego do grupy tureckiej, którym posługiwali się tureckie plemiona Kumanów (Połowców). Brak wspólnego języka wśród Ormian prawdopodobnie stanowi istotną przyczynę postępującej asymilacji oraz szybkiego uznania języka kraju zamieszkania za język ojczysty.

Zakończenie. Celem zaprezentowanego tu projektu badań jest dokonanie możliwie wszechstronnej analizy zarysowanej na wstępie problematyki. W dobie błyskawicznych przemian i rozwoju kultury masowej reorganizacji ulegają również stosunki międzyludzkie. Zmieniają się warunki, tempo i styl życia. Dynamika i relatywizm dnia dzisiejszego niosą ze sobą zagrożenie dla tożsamości jednostki ze względu na pomijanie podstawowych norm, wartości i zasad charakterystycznych dla jej dotychczasowego środowiska społecznego, kulturowego i religijnego. Szerokie otwarcie na inne kultury – a co za tym idzie na kulturowe rozchwianie oraz wolność wyboru – powodują zagubienie jednostki w wszelakich dostępnych możliwościach. Człowiek staje przed koniecznością przemyślenia swojego miejsca w otaczającej rzeczywistości oraz dokonania wyboru właściwego kierunku postępowania, co pomimo pojawiających się trudności może stać się impulsem do rozważań nad własną tożsamością. Dzisiejsza ludzkość afirmująca wolność człowieka nie przestaje poszukiwać odpowiedzi na pytania zrodzone w sytuacjach znaczących. Kierując się własnymi preferencjami, korzystając z możliwości społeczeństwa wyboru⁴³, sięga po te składniki otaczającej rzeczywistości, które pozostają w sferze jej zainteresowań. Nie dziwi fakt, że taka sytuacja dotyczy również problematyki tożsamości. Stopniowy zanik używania rodzimego języka, poznawanie tradycji kultury dominującej oraz aktywność społeczna nie stanowiły jeszcze warunku wystarczającego do całkowitej asymilacji Ormian. Wciąż kultywują oni swoje tradycje religijne i kulturalne, pamięć o przodkach i kraju pochodzenia. Kwestią niezwykle interesującą wydaje się poznanie zespołu przyczyn, który nie pozwoliły tym jednostkom odciąć się od swoich korzeni.

---

⁴¹ Nazwa własna *gyrabar* (*grabar*), dosłownie język pisany, używany zarówno w Ormiańskim Kościele Apostolskim, jak i unickim Kościele ormiańsko-katolickim.

⁴² D.M. Lang, *Armenia. Kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975, s. 241.

⁴³ Termin wprowadzony do socjologii przez P.L. Bergera charakteryzujący społeczeństwo o wysokim pluralizmie kulturowym. Społeczeństwo wyboru, zjawisko o charakterze historycznym, odmiennie niż tradycyjne społeczeństwo losu stanowi odbicie współczesnych czasów. Transformacja społeczna jest następstwem globalizacji oraz idących za nią możliwości wyboru zarówno w sferze dóbr konsumpcyjnych świata materialnego, jak również systemów wartości, światopoglądów oraz koncepcji budowania ładu społeczno-politycznego i gospodarczego.

Bibliografia

- Arakel z Tebryzu, *Księga Dziejów*, Warszawa 1981.
- Atiya A.S., *Historia Kościołów Wschodnich*, Warszawa 1978.
- Babiński G., *Więź etniczna a procesy asymilacji. Przemiany organizacji etnicznych. Zagadnienia teoretyczne i metodologiczne*, Zeszyty Naukowe UJ, Prace polonijne 1986, z. 10.
- Berger P.L., Luckmann T., *Spoleczne tworzenie rzeczywistości*, Warszawa 1983.
- Bokszański Z., *Tożsamość – Interakcja – Grupa. Tożsamość jednostki w perspektywie teorii socjologicznej*, Łódź 1989.
- Borowik I., *Procesy instytucjonalizacji i prywatyzacji religii w powojennej Polsce*, Kraków 1997.
- Boski P., Jarymowicz M., Malewska-Peyre H. (red.), *Tożsamość a odmiennność kulturowa*, Warszawa 1992.
- Jarymowicz M., *Studia nad spostrzeganiem relacji Ja – Inni*, Wrocław 1988.
- Kłoskowska A., *Socjologia kultury*, Warszawa 1983.
- Kłoskowska A., *Kultury narodowe u korzeni*, Warszawa 1996.
- Lang M.D., *Armenia. Kolebka cywilizacji*, Warszawa 1975.
- Mach Z., *Migracje i społeczne konstruowanie tożsamości*, Przegląd Socjologiczny 1993, t. 42.
- Mariański J., *Religia i Kościół w społeczeństwie pluralistycznym*, Lublin 1993.
- Melchior M., *Spoleczna tożsamość jednostki*, Warszawa 1990.
- Nikitorowicz J., *Pogranicze, tożsamość, edukacja międzykulturowa*, Białystok 1995.
- Nowak S., *Metodologia badań społecznych*, Warszawa 1985.
- Pawluczuk W., *Światopogląd jednostki w warunkach rozpadu społeczności tradycyjnej*, Warszawa 1972.
- Sadowski A., *Narody wielkie i małe. Białorusini w Polsce*, Kraków 1991.
- Wyganowski T., *Zwyczaje i obyczaje*, Lwów 1877.
- Zakrzewska-Dubasowa M., *Historia Armenii*, Wrocław–Kraków–Gdańsk 1977.
- Znaniecki F., *Wstęp do socjologii*, Warszawa 1988.
- Znaniecki F., *Współczesne narody*, Warszawa 1990.